

הכרעת נוסח המקרא על פי המסורה: שיטתו של הרב ברויאר ומקורותיה*

יוסף עופר**

הקדמה

הרב מרדכי ברויאר ז"ל הקדיש שנים רבות לההדרת המקרא ולבירור נוסחו. שתי מהדורות של תנ"ך הוציא לאור בעצמו – מהדורת מוסד הרב קוק (תשל"ז-תשמ"ב) ומהדורת חורב (תשנ"ו-תשנ"ח), ומהדורה שלישית – כתר ירושלים (תש"ס), יצאה לאור על פי עקרונות הנוסח שקבע ובהתייעצות עמו. לאחר השלמת כל המהדורות האלה פרסם ברויאר את ספרו "נוסח המקרא", וספר זה הוא מעין חתימה למפעלו בתחומי המסורה וקביעת נוסח המקרא.

מאמרי זה הוא מאמר ביקורת על ספרו זה של ברויאר, וכדרכו של מאמר ביקורת יעסוק בכלליו של הספר הזה ובפרטיו.¹ עוד מטרה של המאמר היא לאפשר לציבור רחב של מתעניינים שאינם מומחים בתחום המסורה ללמוד על מפעלו של הרב ברויאר בקביעת נוסח המקרא ולהבין את החידוש העיקרי במפעלו זה. לשם כך אסביר את העקרונות החשובים בשיטתו ואת מעמדו של כתר ארם צובה ביחס לכתבי-היד האחרים ולהערות המסורה; אזכיר את התיעוד הנרחב שליווה בו את מהדורתו, שלא כמהדורות תנ"ך רבות שמהדיריהן לא העמידו תיעוד כזה; אסקור מאמרים וספרים שכתב בתחום המסורה ואסביר את מקומו של הספר החדש בתוך כלל יצירתו בתחום זה. עוד אטען שחידושו העיקרי התקבל בקרב העוסקים במסורה, אף שהיו שחלקו על פרטים בשיטה שהציע.

כמה וכמה מהדורות תנ"ך חדשות ראו אור בדור האחרון, אולם דומה ששום מהדיר לא ליווה את מהדורתו בתיעוד כה נרחב כמו שעשה ברויאר: (א) מהדורות התנ"ך שלו מלוות בנספח המתאר את עקרונות הנוסח ובנספח המביא את נוסח כתב-היד היסודי במקומות שהמהדורה הכריעה בניגוד לו; (ב) ספרו "כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא" (תשל"ז) דן בנוסח התורה (ניקוד, טעמים וכתוב), בנוסח הכתיב של ספרי נביאים, בצורת השירות על פי ההלכה ועל פי המסורה ובהערות המסורה ובדרכי התיאור שלה; (ג) בראש כל ספר מספרי המקרא בסדרת "דעת מקרא" הוסיף ברויאר

* מרדכי ברויאר, נוסח המקרא ב"כתר ירושלים" ומקורותיו במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג, מז + 416 עמ'.

** המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ בשיחתי האחרונה עם מורי הרב ברויאר, בחול המועד סוכות תשס"ז, הוא ביקש ממני שאכתוב מאמר ביקורת על ספרו, כי לפי הרגשתו הספר הזה עדיין אינו מוכר בקרב אנשי המדע. אני מקווה שבמאמר זה אני פורע את מקצת חובי לו.

מדור בשם "הנוסח ומקורותיו", ובו רשם את חילופי הנוסח שבאותו הספר – בענייני כתיב, ניקוד וטעמים; (ד) מלבד אלה דן ברויאר בענייני נוסח בכמה מאמרים שפרסם.² ובכל זאת לא הייתה המלאכה שלמה לפני פרסום הספר שלפנינו, שהרי רק בו מובא דיון מלא ומפורט בכל שאלות הכתיב והאותיות שעסק בהן ברויאר. ודיון זה ערוך על סדר המקרא ומביא לפני הקורא את הנימוקים המלאים לכל הכרעה שהכריע בשאלות האלה. ועוד ברכה יתרה בספר הזה: לדיונים הפרטיים והנקודתיים הקדים ברויאר מבוא ארוך, ובו שני חלקים: בחלק הראשון הסביר את שיטתו בהכרעת הנוסח, ובחלק השני דן בסוגיות מסורה שעלו מעיונו בפרטי הנוסח. נתבררו בהם דברים כלליים על דרכיהם של בעלי המסורה הקדמונים והוצעו בהם פתרונות מקוריים להערות מסורה קשות ולעתים סותרות.

מאז הופעתו התקבל הספר בברכה אצל העוסקים בחקר נוסח המקרא וכבר זכה לכינוי "הספר האדום" על שם עטיפתו. זו עוצבה בצלמה ובדמותה של הוצאת התנ"ך "כתר ירושלים", שהרי גם משמו של הספר ניכר שאת נוסח המהדורה הזאת היא באה לבאר. וראוי לשבח מר נחום בן צבי, שבמפעלי הדפוס שלו יצא הספר לאור, על העיצוב הנאה והנקי של כל מעשה הספר.

יסודו של הספר

ואולם אף על פי שהספר נקשר בשמו למהדורה החדשה הקרויה "כתר ירושלים", יסודו של הספר קדום יותר, כפי שעולה מ"פתח דבר" שבראשו:

ספר זה מבוסס על רשימות שערכתי לפני כשלושים שנה כאשר עסקתי בהכנות להוצאת מהדורה חדשה של המקרא. [...] הרשימות האלה מונחות אצלי זה עשרות בשנים.

ואכן כבר בשנת תשל"ז הודיע ברויאר על כוונתו להוציא את הספר לאור, וכתב:

יש בידי רשימה של כל המקומות, שהמסירות חלוקות בהם ביחס לכתיב, לניקוד ולטעמים. בע"ה אפרסם רשימה זו בספר לעצמו.³

לבסוף החליט ברויאר לוותר על הדיון בשאלות הניקוד והטעמים ולהסתפק רק בשאלות הנוגעות לכתיב ולאותיות.⁴ עיקרו של הספר מפרט לפי סדר המקרא את כל

² ברויאר, מהדורה חדשה; ברויאר, ספקות; ברויאר, שלוש מהדורות.

³ תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בידי מרדכי ברויאר: תורה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז, הערה 1 בסוף המבוא.

⁴ רוב השאלות עוסקות בכתיב מלא וחסר. מקצתן עוסקות בחילופים מעטים הקשורים במילים (כגון "ואת מלכי האי" ולא "את כל מלכי האי" כנזכר ב'מנחת שי' [יר' כה, כב]; "אל" ולא "על", שלא כנוסח מדינחאי [יר' כו, ח]), בחילופי אותיות (כגון "כיום" [יהושע י, יד] שלא ככתיב הנראה בכתר "ביום"), באותיות גדולות וקטנות (כגון ב"ת גדולה בתיבת "בראשית" [בר' א, א] וה"א קטנה בתיבת "ב'בראם" [בר' ב, ד]), בחלוקות התיבות (כגון כדלעמר [בר' יד, א] הנכתבת כמילה אחת), באותיות שנקוד עליהן (כגון בתיבת "אליו" [בר' יח, ט]), בצורת הנו"נים המנוזרות (במ' י, לה-לו) ובווי"ו הקטועה (בתיבת "שלום", במ' כה, יב). על פי ההחלטה הנזכרת נכללו

המחלוקות בשאלות האלה בקרב כתבי-היד ודפוס מקראות גדולות, ולצד כל מחלוקות מובאות הערות המסורה ונרשמו שאר הנתונים והנימוקים שסמך עליהם ברויאר בהכרעותיו.

את החלטתו להקדיש את הספר רק לענייני האותיות נימק ברויאר ב"פתח דבר":

הרוב המכריע של הערות המסורה דן רק בענייני כתיב. [...] כנגד זה מועטות מאד הן הערות המסורה העוסקות בניקוד ובטעמים [...] וכאשר ישאל הקורא, מה ראה המהדיר לנקד כך, ולא אחרת, הרי תשובתו בצידו: כך מנוקד בכתר – וכדאי הוא הכתר לסמוך עליו.

מי שרוצה בכל זאת לבחון את הנתונים שסמך עליהם ברויאר בהכרעותיו בשאלות ניקוד וטעמים, ימצאם במדור "הנוסח ומקורותיו" בסדרת "דעת מקרא".

שיטת ההכרעה

במוקד המבוא לספר "כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא" עומד פולמוס חריף עם חוקרים שטענו כי "נוסח שהוא על פי המסורה לא היה ולא נברא. כי המסורה עצמה – כיצירה אחת ואחידה – לא הייתה קיימת מעולם. אלא יש זרמים שונים שכל אחד מהם ראוי להיקרא "מסורה": מסורה מסורה – ונוסח המקרא המתאים לה" (כא"צ, עמ' 7). ברויאר השווה חמישה כתבי-יד קדומים של בעלי המסורה זה לזה והגיע למסקנה ש"כמעט כל מחלוקות הכתיב הן מחלוקות בלתי שקולות – בין יחיד לבין הרוב המכריע", וכן "כמעט כל הערת מסורה המצויה בכתב יד אחד – יש כדוגמתה גם בכתבי יד אחרים. המקור האחד המשותף של המסורה הוא גלוי ובולט לעין... מסרני כתבי היד אינם תלויים זה בזה במישרין; אלא כולם ינקו מן המסורה הטברנית המשותפת" (שם, עמ' 14-15).

אמנם "יש הערות מסורה הנראות כאילו הן חלוקות זו על זו. אולם רוב המחלוקות האלה אינן אלא מחלוקות מדומות; כל עצמן רק תוצאה של שיבושי מסרנים; ויש רק מקומות מועטים שבהם חכמים או מסרנים חלוקים זה עם זה. הבדלה זו בין שיבושים לבין מחלוקות טעונה זהירות מרובה" (שם, עמ' 11).

הטענה ש"המסורה" בכללותה מייצגת נוסח אחיד של המקרא הייתה חידושו העיקרי של ברויאר, וכדי לחזק את הטענה הזאת ניסה ברויאר ליישב הערות מסורה סותרות ולהסביר שלא בנוסח המקרא נחלקו אלא בדרכי מסירתו. לשם כך הבחין בין "המסורה עצמה", שהיא מפעלם של חכמי המסורה שספרו את אותיותיה של תורה וקבעו את הכללים ואת המניינים השומרים את נוסח המקרא, ובין "המסרנים" שעיבדו את הכללים האלה על פי סגנונם, ולעתים טעו בפירושיהם ובניסוחיהם (שם, עמ' 193). המחלוקות המשתקפות בהערות המסורה נחלקות לשלושה סוגים: יש בהן מחלוקות מדומות, שאינן אלא טעויות מסרנים; יש מחלוקות של חכמים ומסרנים מאוחרים, הנוגעות למסורה המקובלת; ויש מחלוקות קדומות ששורשיהן במסורה עצמה (שם, עמ' 201). הרוב הגדול של המחלוקות הוא משני הסוגים הראשונים. ואף

בספר מקרים של כתיב וקרי שנחלקו בהם המסורות בכתיב (כגון המחלוקת אם שְׁשִׁי כ' או שֵׁשׁ, יח' טז, יג), אך לא מקרים שנחלקו בהם רק בקרי (כגון המחלוקת אם אנו כ' אֶנְחֶנוּ ק' או אָנו כו"ק, יר' מב, ו – ראה "הנוסח ומקורותיו" שם).

מחלוקות קדומות ששורשיהן במסורה עצמה ניתנות בדרך כלל להכרעה, שהרי בימי המסרנים כבר הייתה ההלכה רווחת ביניהם, אף על פי שעדיין היו זוכרים את המחלוקות העתיקות (עמ' 203).

מכל זה עולה המסקנה המעשית החשובה: אפשר לקבוע את נוסח האותיות של המקרא על פי המסורה ולא רק להעתיק את נוסחו של כתב-יד קדום כמות שהוא.⁵ דומה שמסקנתו העקרונית של ברויאר התקבלה אצל חוקרי המסורה החשובים בלא ערעור.⁶

התפיסה האחדותית של המסורה באה בספר שלפנינו לידי ביטוי גרפי: לצד הטור המביא את הכרעת הנוסח של ברויאר בא טור רחב ובו מפורטים כתבי-היד הנוקטים את הנוסח הזה והערות המסורה המסייעות לו. הטור השמאלי בעמוד הוא טור צר, ובו הובא הנוסח המנוגד וכתבי-היד הנוקטים אותו. להערות מסורה המסייעות לנוסח הדחוי לא יוחד שום טור, משום שרק במקרים יוצאי דופן יש הערות מסורה כאלה, ואז הובאו

⁵ בדיעבד התברר שנוסח הכתר זהה, או כמעט זהה, לנוסח העולה מן המסורה. ראה להלן.
⁶ השווה למשל דבריו של מנחם כהן על נוסח האותיות של הכתר (כהן, מבוא למהדורת הכתר, עמ' 44*-47*). כהן מבקר את ברויאר על אמות המידה לבחירת כתבי-היד, אך מודה כי "הרב ברויאר הגיע לתוצאות נאות בשיטתו" (שם, עמ' 54*-55*). ביקורת דומה מותח גם י"ש פנקובר (פנקובר, יעקב בן חיים, ציון כ"ח, עמ' 437-438), המסתמך על מחקריו של כהן ומציין שתי טעויות מתודולוגיות בשיטתו של ברויאר: האחת – ברויאר צירף את ד אל מצחפי המסורה הטברניים המדויקים שבדק, אף שהוא נסמך על כתבי-יד ספרדיים מדויקים ושייך לטיפוס נוסח אחר. והאחרת – כאחד מקני המידה לקביעת הנוסח הטברני המדויק מסתמך ברויאר על נוסח רוב מצחפי המסורה המלווים מסורה טברנית. אלא שיש מצחפים כאלה (ספרדיים או אשכנזיים ואף מזרחיים) שנוסח הכתיב שלהם רחוק למדי מהנוסח המשתקף בהערות המסורה. ואולם בסוף דבריו מברך פנקובר על ממצאיו של ברויאר המבוססים "ברצף טקסט" ועל המסקנה העולה מהם: כתבי-היד הטברניים המדויקים קרובים ביותר לנוסח המשתקף במסורה הטברנית ותחילה להם כ"א."

בתגובה לטענותיהם של המבקרים יש להעיר: (א) ראוי להדגיש שאין המבקרים חולקים על תוצאות עבודתו של ברויאר. למרות ההשגות על דרכו לא ציינו המבקרים תיבות ספציפיות במקרא שמהדורת ברויאר אינה משקפת בהן את הכתיב המתאים למסורה. הדברים אמורים בעיקר בנוסח הכתיב של מהדורת "מקראות גדולות הכתר" הנה לנוסח שקבע ברויאר. הסיבה שהכללת ד בין כתבי-היד לא שינתה את ההכרעה למעשה היא שעומדים כנגדו שלושה עד חמישה כתבי-יד טברניים עתיקים. עם זה יש להודות שההזדהות בתוצאה הסופית אינה מבטלת את טענות המבקרים, שהרי לא רק התוצאה חשובה, אלא גם הדרך שהביאה אליה. (ב) ברויאר היה ער, כמובן, למרחק בין ד ובין כתבי-היד הטברניים ואף ידע שיש מידה של אמת בדבריו מי שביקר אותו על הכללת ד בין כתבי-היד שביסוד בדיקתו. עם זה שני יתרונות הפיק ברויאר מהכללת ד: ראשית, הערות המסורה שלו מרובות, והשימוש בהן נוח בשל המפתחות שנעשו להן. שנית, ד הוא היסוד לנוסח המקובל בדפוסים ונקודות המוצא לדיניהם של 'אור תורה' ו'מנחת שי', ועל כן יש למעיין תועלת בציון נוסח ד במקומות של מחלוקת. (ג) אי אפשר להגיע להכרעה מלאה של הנוסח על פי הערות המסורה בלבד ובלי קנה המידה של נוסח כתבי-היד בפועל. מן הראוי, כמובן, להסתמך על כתבי-יד שנוסחם תואם ככל האפשר את המסורה. בצד המעשי לא היה בכוחו של ברויאר לערוך מחקר מקיף של עשרות כתבי-יד כדי לבחור מהם את אלה שנוסחם קרוב ביותר למסורה. ברויאר בחר אפוא בכתבי-היד העתיקים שנודעו לו, ובדיעבד התברר שבחירתו עלתה יפה. אילו הבחין במהלך עבודתו שאחד מכתבי-היד רחוק מאוד מנוסח הערות המסורה, ייתכן שהיה מחליפו באחר.

הערות המסורה בהערות השוליים, ומתלווה להן הערכה: בדרך כלל ברויאר מציין שהערות מסורה פלונית "נראית כמסייעת" לנוסח הדחוי, אך טוען שייתכן שהיא משובשת; יש שהוא מעיר שהערות מסורה אחת "מתאימה לנוסח" המיעוט; ובמיעוט המקרים הוא מודה כי "כתיב תיבה זו תלוי במחלוקת", כלומר כתבי-היד חלוקים ביניהם, ולכל אחת מן הדעות החלוקות נמצא יסוד ברור בהערות המסורה.

עדות מכוונת של שלושה עדים

בחלקו הראשון של המבוא לספר (עמ' ט-יב) מגדיר ברויאר את שיטת ההכרעה שלו בנוסח המקרא ומציג אותה בניסוח מעולה ובהיר ומתומצת: שלושה עדים הם לנוסח המקרא: עדות הרוב המכריע של המסירות (כתבי-היד המקראיים העתיקים ודפוס מקראות גדולות), עדותן של הערות המסורה ועדות הנוסח של כתר ארם צובה. נאמנות שלושת העדים האלה מוכחת על ידי שעדותם היא תמיד מכוונת, היינו במקום ששלושתם קיימים אין ביניהם מחלוקת!

על יסוד הגילוי האמפירי המופלא הזה התווה ברויאר דרך להכרעת הנוסח גם במקום שלא נותרו בו אלא שניים משלושת העדים או אפילו אחד מהם, שהרי יש מקומות במקרא שכתבי-היד חלוקים בנוסחם, ויש מקומות שאין בהם הכרעה ברורה של הערות המסורה, ואף יש מקומות שכתר ארם צובה לא שרד בהם ואין בידינו עדות חיצונית על נוסח הכתר בהם. במקומות האלה הוכרע הנוסח על פי העדים הנותרים. רק במקומות ספורים במקרא כולו, כ-20 תיבות בסוף הכתובים, אין בידינו אפילו אחד משלושת העדים, ותיבות אלה הוכרעו בדרך שתיאר ברויאר בעמ' יב של המבוא.⁷ ואולם יש לדייק בדברים האלה שנאמרו בדרך הכללה: לעתים לא מצא ברויאר אלא הערת מסורה אחת שאפשר להכריע על פיה את הנוסח, והערה זו תומכת בנוסח כתב-יד אחד, ומנגד עומדים רוב כתבי-היד ובתוכם הכתר. במקרים האלה הכריע ברויאר על פי כתבי-היד ובניגוד למסורה. לדוגמה:

דב' לג, ג: מִדְּפָרְתִּיךְ: א, ל, ש¹, ד, רמ"ה; מִדְּפָרְתִּיךְ: ש + מ"ק-ש
שופ' ד, יט: צִמְאֵתִי: א, ל, ק, ש¹; צִמְתִּי: ד + מ"ק-ד
שמ"א כ, טו: תִּכְרִית: א, ש¹, ד; תִּכְרֶת: ל⁸, ק + מ"ק-ק
שמ"ב כא, ב: לְהַכְתֶּם: א, ל, ק, ד; לְהַפֹּתֶם: ש¹ + מ"ק-ש¹
מל"ב י, כב: הַמִּלְבוֹשׁ: א, ל, ק, ד; הַמִּלְבָּשׁ: ש¹ + מ"ק-ש¹

עיון בספרו הראשון של ברויאר מלמד שרק הערת מסורה המצויה ביותר מכתב-יד אחד נחשבת אצלו ל"עדות ברורה של המסורה".⁹ בדיונו בספרי נביאים נמנו שישה מקרים שבהם עדות ברורה כזאת מסייעת לכתר ארם צובה כנגד שלושה כתבי-יד (ל, ק, ש¹) וכנגד הדפוס (ד).¹⁰ מובא שם רק מקרה אחד שבו עדות ברורה כזאת

⁷ עוד ראה: ברויאר, ספקות, עמ' 294-295.

⁸ ציונו של כ"י ל הושמט בטעות בספר (עמ' 78, שורה ראשונה).

⁹ ראוי לשים לב שברוב המקרים שבהם יש עדות מסורה המנוגדת לרוב כתבי-היד ולכתר, הרי זו עדות של הערת מסורה קטנה, התומכת בנוסח הבא באותו כתב-יד שההערה באה בו.

¹⁰ כא"צ, עמ' 131-132. למקרים האלה רומז ברויאר במבוא לספר שלפנינו, הערה 8, ואומר "יש גם בכך כדי להוכיח את ייחוד מעמדו של א מול שאר כל כתבי היד".

מסייעת לכתב-יד אחר שאיננו הכתר כנגד כל המסירות האחרות. אבל גם בדוגמה הזאת חזר בו ברויאר והסביר את הערת המסורה בדוחק, באופן שתתיישב עם נוסח הכתר ורוב כתבי-היד.¹¹

מקומו של כתר ארם צובה

מן הראוי להסביר במדויק את מעמדו של כתר ארם צובה בשיטת הכרעת הנוסח של ברויאר. בסעיף הקודם ראינו שהכתר הוא אחד משלושת העדים שעליהם מתבסס ברויאר, ואם כן משקלו גדול מזה של שאר כתבי-היד. אולם יש להדגיש שמלכתחילה לא ניתן לכתר משקל רב משל שאר כתבי-היד, ו'ייחוסו' של הכתר¹² לא היה סיבה להעדפתו על כתבי-היד האחרים. ברויאר נהג לספר שכשהחל את עבודת ההכרעה של הנוסח עדיין לא עמד לרשותו תצלום של הכתר. כאשר הגיע התצלום לידיו, שמח להיווכח שכיוון כמעט בכל מקום לדעת הכתר,¹³ כלומר נוסח המסורה הנקבע על יסוד כתבי-היד העתיקים והערות המסורה הוא הנוסח המשתקף גם בכתב הכתר. רק בעקבות הממצא הזה נקבע מעמדו של הכתר ככתב-היד המתאים מכולם – וכמעט זהה – לנוסח שקבעה המסורה. גם בספר שלפנינו אין לכתר עדיפות מראש על שאר כתבי-היד,¹⁴ ורק במקומות שכתבי-היד חלוקים בהם ולא נמצאה עדות ברורה של המסורה ניכר משקלו המיוחד של הכתר בהכרעת הנוסח.¹⁵

במבוא לספר קובע ברויאר: "בכתר ארם צובה יש רק מקום אחד או שניים שהכתר מסר בהם כתיב שהוא מנוגד למסורה (אָשִׁיב – יר' לג, כו; ואולי גם נָנֶד – נח' ג, יז)" (עמ' י-יא). אולם הניסוח הזה מוסב רק לשאלות של כתיב מלא וחסר, ורק למקומות שנוסח הכתר בהם הוא ודאי. בדיקה מדוקדקת בספר מעלה שבמקומות לא מעטים הכריע ברויאר נגד נוסח הכתר, היינו שנוסח הכתר מופיע ברשימותיו בטור השמאלי בעמוד. בכמה מן המקומות האלה נוסח הכתר מסופק ונרשם לידו סימן שאלה, ואולי יהיה אפשר להגיע למסקנה ברורה על המצב בכתר באמצעות עיון בכתר במקור.¹⁶ בכמה מן המקומות הנוסח הנראה בכתר מנוגד במפורש למסורה, לעתים אף למסורה שנרשמה בכתר באותו המקום. ייתכן שהמסרן תיקן את הכתיב ואחר כך נמחק התיקון

¹¹ יח' כד, כד: פְּבֹאָה; א, ל, ק, ש, ד; פְּבֹאָה: ל + מ"ק-ל, ק, ד. השווה כא"צ, עמ' 131 ובספר שלפנינו, עמ' 211 הערה 71.

¹² סיבת ייחוסו של הכתר היא שבעל המסורה הידוע אהרן בן אשר הוא שניקדו, הטעימו וכתב את הערות המסורה שלו, והרמב"ם סמך עליו בהלכות ספר תורה בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות והשירות שבתורה.

¹³ ברויאר, שלוש מהדורות, עמ' 33.

¹⁴ גישה אחרת נקט פרופ' מנחם כהן במהדורת "מקראות גדולות הכתר". הנוסח שקבע צמוד הרבה יותר לכתר ארם צובה הן בענייני האותיות הן בשאלות ניקוד וטעמים. ברויאר וכהן התנצחו ביניהם בשאלות הכרעת הנוסח. ראה: כהן, מבוא למהדורת הכתר, בעיקר עמ' 61*-69; ברויאר, מהדורה חדשה; כהן, פרקי מבוא (מלכים).

¹⁵ ראה גם בפסקה הבאה על השינוי שחל אצל ברויאר ב'משקלו' של הכתר.

¹⁶ פעמים שהכתיב הנראה בתצלום יכול להיות תיקון של יד מאוחרת ואולי כתיב מקורי בכתר שתוקן בידי המסרן ואחר כך הוחזר לקדמותו בידי אחר. אמנם ברויאר עיין בכתר במקורו, כפי שציין במבוא למדורו "הנוסח ומקורותיו" בכמה מספרי "דעת מקרא" (כגון ביהושע, בשופטים ובאיוב); אולם אינני יודע אם בדק כל מילה שציין את נוסח הכתר בה בסימן שאלה.

מעצמו או בידי אדם אחר, וייתכן שהמסרן שכח לתקן את הכתיב ולהתאימו להערת המסורה שרשם הוא עצמו. המקרים האלה נחלקים לארבעה סוגים (הכרעת הנוסח מובאת תחילה, ואחריה נוסח הכתר בסוגריים).

א. כתיב מלא וחסר

שמ"א ח, כ: מלכנו (מלכינו?); מל"א ג, כ: ישנה (ישנה?¹⁷); מל"א ו, כט: ותמרת (ותמרת?¹⁸); יש' י, טו: מרימיו (מרמיו?); יר' לג, כו: אשוב כ' (אשיב); נח' ג, יז: ונודד (ונדד); דה"א כז, יב: לבנימיני כ' (לבניימיני כ'); דה"ב כח, יח: גמזו ואת בנתיה (גמזו ובנתיה?¹⁹).

ב. חילוף בין אותיות דומות

חילופי ב-כ:²⁰ יה' י, יד: פיום (פיום); יה' טו, סא: וסככה (וסככה?); שופ' ז, יז: כַּאֲשֶׁר (כַּאֲשֶׁר); יח' לא, יא: פֶּרְשָׁעוּ (פֶּרְשָׁעוּ?); דה"א יז, כ: כָּכֹל (כָּכֹל?). חילופי ה-ח:²¹ יח' לז, י: נִיחִיו (נִיחִיו?); דה"א ח, ו: אַחֹד (אַחֹד).

ג. מילה אחת או שתיים²²

שמ' יז, טז: פֶּסֶחַ (פֶּסֶחַ) – ברויאר מכריע פה שלא ככתר,²³ ושלא כמסורה, כדעת מדינחאי ולא כדעת מערבאי.²⁴ הסיבה הסמויה להכרעתו היא נוסח ספרי התורה בכל עדות ישראל (כס' יח): נוסח קהילות ספרד ואשכנז, הנסמך על הכרעת הרמ"ה, המאירי ומנחת שי, ונוסח קהילת תימן, שלא הושפע מפוסקי ההלכה האלה.²⁵

¹⁷ במקום זה נוסח הכתר מסופק: אחרי השי"ן נראית יו"ד – אך היא ספק נוספת ספק מחוקה (ראה כא"צ, עמ' 140). אמנם ברישום נוסח הכתר כאן ברויאר נוטה יותר לאפשרות שלדעת מסרן הכתר הכתיב חסר.

¹⁸ כתיב הכתר כאן היה מלא, תוקן בידי המסרן לכתיב חסר, וחזר ותוקן אחר-כך לכתיב מלא. ראה עופר, הגהת המקרא, עמ' 187.

¹⁹ נוסח הכתר כאן התאים להכרעת המסורה ושונה אחר כך, ככל הנראה לא בידי מסרן הכתר. ²⁰ בשתי הדוגמות הראשונות נוסח הכתר כפי שהוא נראה בתצלום מנוגד למסורה הקטנה הרשומה בצדו. בדוגמה השלישית הוא מנוגד למסורה קטנה הבאה בכתר במקום אחר.

²¹ בשתי הדוגמות נוסח הכתר כפי שהוא נראה בתצלום מנוגד למסורה הקטנה הרשומה בצדו. ²² על שאלת התיבות המורכבות כתב ברויאר במקום אחר: "במקומות רבים קשה להגיע לכלל הכרעה ברורה במחלוקות אלה, ומסתבר ששני הכתיבים כשרים [...] הכרענו על פי שיקולים שונים; ביניהם: המנהג המקובל על הכתר [...] המנהג המקובל היום – או הערת מסורה" ("הנוסח ומקורותיו", בתוך: כתובים, ירושלים תשמ"ב, עמ' שצח-שצט).

²³ נוסח הכתר במקום זה ידוע לנו מעדותו של יעקב ספיר. ראה: זר, מאורות נתן, עמ' 165, שאלה 137.

²⁴ בטור הערות המסורה ברויאר מביא ארבע הערות מסורה, אך בהערותיו שם הוא מבהיר שהערות המסורה האלה משובשות או שמא הן תיקון מאוחר של מסורת מערבאי.

²⁵ על נוסח כתבי-היד התימניים ראה פנקובר, עדות חדשה, עמ' 68-72. ראוי להעיר שבמהדורת 'מקראות גדולות הכתר' (בכרך שמות העומד לראות אור בימים אלה) נכתב "כסיה" במילה אחת, כנוסח הכתר ומערבאי.

שמ"א יד, מט: ומִלְכִּישׁוּעַ (ומִלְכִּי-שׁוּעַ); דה"א ט, לט: מִלְכִּישׁוּעַ (מִלְכִּי-שׁוּעַ) – ברויאר מכריע נגד הכתר על פי מקצת כתבי-היד ובעיקר על פי הערת המסורה של ש¹, המונה מילים הנכתבות ונקראות כמילה אחת, וביניהן "מלכישוע". ברויאר אינו מזכיר שהערת המסורה הזאת נשענת על הכתר ("ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו במחזור המכונה באלתאג"). הערת המסורה הזאת הייתה כתובה בדפים שהיו בראש הכתר ואבדו, והנוסח המלא שלה נשתמר בארכיונו של יצחק ז' בֵּר, שנתגלה רק לאחרונה. יש בה עוד שלושה שמות הכתובים בגוף הכתר בשתי מילים: אֲבִיעֶלְבֹן (שמ"ב כג, לא); שְׁרָסְכִים (יר' לט, ג); סְמֶגְרָנְבו (יר' לט, ג).²⁶ ברויאר לא נזקק להערה זו והכריע לכתוב את שלושת השמות האלה בשתי מילים, ככתוב בגוף הכתר.

זכ' יב, יא: הַדְּרָמוֹן (הַדְּרָמוֹן) – ברויאר הכריע כאן על פי ש¹, ד' ומנחת שי'.

ד. אותיות גדולות וקטנות

אותיות גדולות וקטנות נדירות בכתר ובשאר כתבי-היד העתיקים,²⁷ ובכל זאת התופעה מתועדת ברשימות מסורה עתיקות ונתקבלה בדפוסים. לפיכך החליט ברויאר לכלול אותן במהדורותיו וקבע אותן על פי מנחת שי ועל פי רשימות מסורה המפרטות את האותיות הגדולות והקטנות (בחיבור המסורה 'אכלה ואכלה', במסורה הסופית של ל' ובמסורה הגדולה של ד').²⁸

שינויים פנימיים בשיטתו של ברויאר

הרשימות שעליהן נסמך הספר התפרסמו כבר בעבר במקומות שזכרו בראש המאמר בחלקן ובלא פירוט. השוואה של הספר הנוכחי לפרסומים האלה מגלה שבמשך השנים הרחיב ברויאר את הרשימות וכלל בהן נתונים נוספים. למשל, הכרעות הנוסח של ספרי יהושע ואיוב מסדרת "דעת מקרא" שיצאו לאור בשנת תש"ל נשענות על שני כתבי-יד מימי בעלי המסורה (הכתר וכתב-יד ל), לעומת ארבעה כתבי-יד בספר שלפנינו (נוספו: ק¹, ש¹); נוסח עזרא-נחמיה (תש"ם) ודניאל (תשנ"ד) נסמך על שלושה כתבי-יד (ל, ש¹, ק²) לעומת חמישה בספר שלפנינו (נוספו: ב¹, ש²). בספר שלפנינו נרשמו גם עדויות על נוסחו של כתר ארם צובה על פי רשימותיהם של יעקב ספיר ויהושע קמחי. עדויות אלה משלימות במקצת את ידיעותינו על החלקים החסרים מכתר ארם צובה. במקצת מקומות נזכרו גם דברים שהתבררו לברויאר ממחקריו בכתב-היד ל², שמסורתו מושפעת מן המסורה הבבלית (ראה למשל הערה 30* בעמ' 144).

יש שהרחבת היריעה הביאה לשינוי ההכרעה. לדוגמה: בספר יהושע מסדרת "דעת מקרא" (תש"ל) הכריע ברויאר לכתוב "וּבִית-הַמִּזְבֵּחַ" (יט, ה) בכתב חסר, על פי דפוס מקראות גדולות והערת מסורה קטנה הבאה בו, ושלא כבכתר ובכתב-יד ל! בספר שלפנינו מתברר שכל ארבעת כתבי-היד שנבדקו (א, ל, ק, ש¹) כותבים בכתב מלא,

²⁶ עופר, מילים מורכבות, עמ' 212, 221-222.

²⁷ שניצר, אותיות.

²⁸ גם ה-ו"ו הקטועה בתיבת שלום (במ' כה, יב) נקבעה במהדורה, אע"פ שבכתר ובשאר כתבי-היד באה וי"ו רגילה. וראה להלן.

וכוחם יפה, כמובן, מכוח הדפוס והערת המסורה הקטנה.²⁹ גם ב"דעת מקרא" לאיוב ו, כו נכתב "נואש" בכתב מלא על פי הדפוס והכרעת 'מנחת שי' ולא כבכתר ובכ"י ל. ואף כאן נמצא שהכתיב החסר בא בארבעת כתבי-היד (א,ל,ש,ק¹) ונמצאו שתי הערות מסורה התומכות בו.³⁰

במקום אחד יש משמעות פרשנית לשינוי ההכרעה: "נְשִׁית עַל עֶפֶר בָּצָר וּבְצֹר נְחָלִים אֹפִיר" (איוב כב, כד). במהדורת "דעת מקרא" התקבל הנוסח "ובצור" על פי הדפוס וכ"י ל, וכך נתפרש שם: "שיעורו: ובצור נחלים תשית אופיר". פירוש חלופי הובא שם בהערות שוליים "ויש מפרשים: 'ובצור נחלים אופיר' – שים דברים חשובים בתורת 'צור נחלים' – היינו כדברים ללא כל ערך". פירוש זה נובע ללא ספק מן הקריאה "ובצור", וקשה לשער שלא השגיח בכך המפרש (עמוס חכם). ושמא לא רצה להציג פירושים שונים כתלויים במחלוקת בנוסח המקרא.³¹ אולם בספר שלפנינו מביא ברויאר שני כתבי-יד (ש¹,ק²) התומכים בנוסח הכתר, ועל כן שינה את הכרעתו וקיבל את הנוסח וּבְצֹר.

ואולם בהכרעותיו של ברויאר חל במשך השנים גם שינוי מסוג אחר: משקלו של הכתר בהכרעותיו עלה, והוא מכריע לטובת הכתר כנגד כתבי-יד אחרים והערות מסורה במקומות שהכריע תחילה כנגד הכתר, גם כאשר לא נוספו כל עדויות נוספות! לדוגמה: בספרו על הכתר (כא"צ, תשל"ז, עמ' 113) הכריע ברויאר לטובת הכתיב החסר "העמקו" (יר' מט, ח), הבא בשני כתבי-יד (ש¹,ק²) ובדפוס ונתמך בשתי הערות מסורה, וכנגד הכתיב המלא "העמיקו" הבא בכתר ובכ"י ל. בספר שלפנינו הועדף הכתיב המלא "העמיקו", אף שלא הובאו כל נתונים חדשים.³² מצב דומה קיים עוד בשלוש תיבות: "בבואה" (יח' כד, כד), "והגלית" (עמ' ה, כז), "מוסדי" (מ' ו, ב). בכולן הכריע ברויאר כנגד הכתר וקבע בהן כתיב חסר (כא"צ, עמ' 131, 113, 128, 140), ובספר שלפנינו חזר בו וקבע כתיב מלא כמו בכתר בלי שהביא נתוני נוסח חדשים.³³

²⁹ לאמתו של דבר, ההכרעה לצד הכתיב המלא "ובית המרכבות" באה כבר אצל ברויאר, כא"צ, עמ' 144. בלי שהובאו נתונים חדשים על אלה שהובאו ב"דעת מקרא" ליהושע. עוד יש לשים לב שכרכי "דעת מקרא" ליהושע ולאיוב יצאו לאור שבע שנים לפני ברויאר, כא"צ, ויש להניח שהתהליך המתואר להלן, עמידה על ייחודו של הכתר וייחוס משקל רב לנוסחאותיו, התפתח אצל ברויאר במשך השנים.

³⁰ כיוצא בהם גם באיוב כ, ח (ימצאהו < ימצאוהו); ל, יג (להיתי כ' < להותי כ') נוספו נתונים התומכים בנוסח הכתר, ונשתנתה ההכרעה.

³¹ מחלוקת הנוסח משתקפת גם אצל הראשונים. מפירושיהם של רשב"ם (המובא גם אצל ר' יוסף קרא), משה קמחי ורלב"ג עולה שגרסו "ובצור", ואילו מפירושי רש"י ורמב"ן עולה שגרסו "ובצור".

עוד חילוף נוסח בעל משמעות פרשנית התלוי בחילוף אותיות דומות הוא החילוף נְדוּמָה (א,ל,ק,ש¹) נְדוּמָה (ד) – יה' טו, נב; עמ' 49 בספר. על החילוף הזה ראה: יואל אליצור, "עיר בספר יהושע ותחומי ממלכתו של יאשיהו תלויים בקוצו של דלת", בתוך: ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, כרך ב, עמ' 615-620.

³² ייבין, ק¹, עמ' 170, ציין כי בכ"י ק¹ המוגדר "קרוב מאוד לכתר", נכתבה המילה בכתב חסר ואחר כך תיקן אותה המסרן וקבע "העמיקו". נתון זה מחזק את הכרעתו של ברויאר וחבל שלא ציין אותו.

³³ ביח' כד, כד מציע ברויאר הסבר חדש להערת המסורה המתיישב עם הנוסח "בבואה".

מקרה מיוחד הוא "ולנטע" (יר' לא, כז). כאן מכריע ברויאר כנגד כל כתבי-היד (ל,ק,ש¹,ד), אף שהכתר עצמו חסר כאן! לדעת ברויאר, "כתיב תיבה זו תלוי במחלוקת מסורה": מן המסורה של הכתר (בשני מקומות אחרים בספר ירמיהו) עולה שיש לכתוב את המילה בכתיב חסר, ויש להניח שכך אמנם היה נוסח הכתר. אבל לפי מסורות אחרות הכתיב כאן מלא. במהדורתו הראשונה לא העז ברויאר להכריע כנגד כל כתבי-היד והדפוסים, ואחר כך חיפש ומצא כתב-יד אחר התומך כאן בשיטת הכתר והכריע כאן כשיטת הכתר.³⁴

יש מקומות שבהם לא השתנתה הכרעת הנוסח, אך נתונים חדשים הביאו לפירוש חדש של הערות מסורה תמוהות או חריגות. כמה מן המקרים האלה אירעו בעקבות חשיפת כתב-יד ל³⁵, שהוא כתב-יד טברני המושפע הרבה מן המסורה הבבלית ומביא הערות מסורה רבות המיוסדות על מסורת בבל.³⁵

לדוגמה: שמ' כח, כו: האפד\האפוד. בכל כתבי-היד שבדק ברויאר הכתיב חסר. על פי עדות המסורה (הבאה בשני כתבי-יד ובדפוס) באה לשון אֶפֹּד תשע פעמים בתורה בכתיב מלא, ושם מתוכן הן הָאֶפֹּד. אולם רבי מאיר אבולעפיה (הרמ"ה) מביא בספרו "מסורת סייג לתורה" הערת מסורה המונה י' אֶפֹּד בכתיב מלא, והכריע לכתוב גם את פסוקנו בכתיב מלא. פסק הרמ"ה התקבל בקהילות ספרד ואשכנז, ואילו על פי נוסח קהילת תימן הכתיב בפסוקנו הוא חסר, כבכתבי-היד העתיקים וכעדות המסורה. ברויאר (כא"צ, עמ' 268 ועמ' 276) סבר שהערת המסורה שהביא רמ"ה הייתה מוטעית, ואף על פי שמצא בכ"י ל הערת מסורה קטנה התומכת בה ומסרת על שבעה הָאֶפֹּד מלאים, סבר שגם הערה זו משובשת והסביר כיצד השתבשו שתי ההערות. אולם עתה הוא קובע (בעמ' 15, הערה 22): "כתיב תיבה זו תלוי במחלוקת מסורה" – בעקבות המסורה הגדולה של כ"י ל³⁶, המפרטת את שבע ההיקריות של הָאֶפֹּד בכתיב מלא וכוללת ביניהם את פסוקנו.³⁶

"נוסח המקרא" ו"כתר ירושלים"

כאמור, ההכרעות שביסוד הספר יסודן ברשימות שערך ברויאר לפני שנים הרבה, אולם שם הספר "נוסח המקרא ב'כתר ירושלים' ומקורותיו" מחייב לכאורה שתהיה התאמה מלאה בין הכרעותיו ובין הנוסח שהתקבל במהדורת "כתר ירושלים". יש

מגמה דומה של הכרעה כמו הכתר ניכרת גם במקומות אחרים, שבהם נוספו נתונים התומכים בכל אחד מצדדי המחלוקת, וההכרעה השתנתה לטובת הכתר. נראה שלא הנתונים החדשים הם שהביאו לשינוי ההכרעה אלא השינוי במשקל שיוחס לנוסח הכתר. השווה "דעת מקרא" לאיוב אל הספר שלפנינו באיוב כא, כד (עטיניו < עטניו); כז, טו (שרידיו < שרידו כ'); לד, לו (יספוק < ישפוק).

ביסוס מתמטי תיאורטי להתחשבות יתרה בנוסח הכתר עולה ממאמרו של ארליך, חישובים הסתברותיים. דומה שגם מאמר זה השפיע במידה כלשהי על הכרעותיו של ברויאר.

³⁴ עמ' 176 הערה 60; ברויאר, ספקות, עמ' 295-296.

³⁵ המסורה הגדולה של כ"י ל³⁶ יצאה לאור בשנת תשנ"ב. ראה: ברויאר, ל³⁶.

³⁶ הנה עוד שני מקרים מעין זה: יה' יד, י: ושמיים/ושמונים – "כתיב תיבה זו שנוי במחלוקת מסורה" – בעקבות מסורת ל³⁷ (בר' ה, כו), ובניגוד להכרעה החד-משמעית בכא"צ, עמ' 128; יש' כ, ב: רגלך/רגליך – "כתיב תיבה זו תלוי במחלוקת מסורה" – בעקבות מסורת ל³⁸ (דב' כט, ד), ובניגוד להכרעה בכא"צ, עמ' 114.

להצטער אפוא על שבכמה מקומות, אף כי מועטים, אין התאמה כזאת, ואף אין כל הערה בעניין זה.

במהדורת "כתר ירושלים" ציינתי כי "נוסח האותיות במהדורה זו שונה בארבעה מקומות מן הנוסח שנקבע בתנ"ך הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ז, ואלו הם: שמ"ב ז, כב: בכל; נחום ג, יז: ונדד; זכריה ט, טו: כזויות; קהלת ט, יא: לגבורים".³⁷ בשני המקומות האחרונים (פְּזוּיֹת, לְגַבּוּרִים) תואמת ההכרעה שצוינה בספר את נוסח "כתר ירושלים", אולם בשני המקומות הראשונים (כָּכֵל, וְנָדָד) ההכרעה שצוינה בספר היא ככל, ונדד, שלא כנוסח "כתר ירושלים".

את השיקולים בהכרעת הנוסח בכל אחד מן המקומות ניתן לראות בגוף הספר במקומות הנדונים ובמאמרי "הגהת נוסח המקרא", עמ' 186-190. על ספק בהכרעה בתיבת 'ונדד' העיר ברויאר בהקדמתו לספר: "בכתר ארם צובה יש רק מקום אחד או שניים שהכתר מסר בהם כתיב שהוא מנוגד למסורה: אָשִׁיב (יר' לג, כו) ואולי גם וְנָדָד (נח' ג, יז)" (עמ' י-יא והערה 9).

מקום אחר של חוסר התאמה קשור לצורת האות ו' בתיבה שְׁלֹם (במ' כה, יב). ברויאר מביא כמה דעות ומכריע כ'מנחת שי': לכתוב ו' רגילה שרגלה קצרה, ואילו בתנ"ך "כתר ירושלים" נדפסה ו' הקטועה באמצע, כהכרעת 'אור תורה'.³⁸

התפתחותן של הערות המסורה

בחלק השני של המבוא לספר (עמ' יג-מז) דן ברויאר בהרחבה בהתפתחותן של הערות המסורה. היסוד לדיון הוא השוואה של הערות מסורה העוסקות בנושא אחד אך שונות בסגנון ובדרך ההצגה של הנושא שהן דנות בו. יש הערות הנראות כאילו הן חלוקות זו על זו, ויש הערות שנפלו בהן שיבושים בתהליך המסירה. הדרך הנכונה לעמוד על פשר ההערות ולפתור את הקשיים המתגלים בהן היא לאסוף הערות רבות מכתבי-יד משובחים ולנסות להעריך את היחס שביניהן ולשחזר את תהליך ההתפתחות בכל מקום. הדיון נחלק ל-28 סעיפים המדגימים כמה דרכים של התפתחות הערות המסורה. סעיפים אלה הם המשך ותוספת לדיון הנרחב בהתפתחות המסורה שהובא בחלק הרביעי של כא"צ (עמ' 193-284).

נעניין פה בשניים מן הסעיפים האלה:

סעיף 12 דן בלשונות "כעס". נקדים ונאמר שדרכה של המסורה לתאר את נושא הדיון שלה תיאור מקיף אך חסכוני. לעתים קרובות היא מצליחה לתאר מצב מורכב של כתיב מלא וחסר בעשרות מילים במקרא במילים ספורות ובהזכרת מספר זעום של פסוקים חריגים. המסורה עושה זאת באמצעות מיון המקרים לכמה קבוצות, על פי צורתן או על פי הספר שהן מצויות בו או בדרכים אחרות שונות ומשונות, הכול על פי המילה הספציפית המתוארת. המסורה הטברנית נוהגת לערוך את הקבוצות האלה כחוליות בשרשרת הסדורות לסירוגין: בחוליה האחת הכתיב חסר מלבד פסוקים

³⁷ יוסף עופר, "למהדורת 'כתר ירושלים' ", עמ' [5] בסוף התנ"ך, הערה 2.

³⁸ הצעת פשרה הביא ברויאר בהערה 41 שם: לכתוב ו' רגילה שרגלה קצרה (כדעת 'מנחת שי'), להניח הפסק מועט ולהוסיף קו קטן (כדעת 'אור תורה').

גם במהדורת התנ"ך של מוסד הרב קוק נדפסה ו' קטועה באמצע, ואילו במהדורת חורב נדפסה ו' רגילה (אולי בשל תקלה טכנית). נמצא אפוא שהכרעתו של ברויאר בספר שלפנינו לא יצאה לפועל בשום מהדורת מקרא הנושאת את שמו. וראה גם לעיל, הערה 28.

חריגים שכתובם מלא, ובזאת שאחריה הכתיב מלא מלבד חריגים חסרים. בין חוליות השרשרת באה מילת קישור, דכות' (=דכוותיה או דכוותהון), המשווה בין הכלל בחוליה הבאה ובין חריגי החוליה הקודמת.³⁹

בלשונות "כעס" בע' בחיריק (כגון הַכְּעִסוּנִי, תַּכְעִסוּ, מְכַעֲסִים) יש מצב מורכב כזה. 42 מילים במקרא שייכות ללשונות אלו, ובהן 28 מלאות ו-14 חסרות. המסורה מצליחה לתאר את כולן בשרשרת של שתי חוליות וחמישה פסוקים חריגים או בשרשרת של שלוש חוליות וארבעה פסוקים חריגים. כך במסורה הגדולה. המסורה הקטנה עשויה ליצור קיצור נוסף ולמסור מניין אחד הכולל יחדיו פסוקים חריגים וחוליה הנמנית כאחת, כאילו הייתה פסוק. למשל, המסורה הקטנה של כ"י ל מוסרת על חמישה חסרים, ומניין זה כולל ארבעה פסוקים וחוליית "כל ירמיה בר מן חד".

אין כאן המקום להביא את כל פרטי הדיון. רק נציין שברויאר מסביר הערת מסורה משובשת בהנחה שהייתה במקורה הערת שרשרת מושלמת. הערה זו הועתקה ממקום אחד במקרא למקום אחר, והעברה זו הביאה לשבירת השרשרת ולשיבוש התוכן. ברויאר קובע גם כלל הקשור למסורה הקטנה: אין היא יכולה להוסיף למניין הפסוקים קטגוריה שלמה, אלא אם כן הכלל שבאותה קטגוריה כבר נמסר במסורה הגדולה בסגנון השרשרת.

בסעיף 19 נדון כתיב המילה פְּבֹא. בסוגיה זו דן ברויאר גם בשני מקומות נוספים (כא"צ, עמ' 270; ברויאר, ל"ב, עמ' 97), וראוי לראות את כל דבריו בסוגיה זו. מהערת מסורה הבאה בכתב-היד א, ל, ק, ש, ש¹, ד עולה בבירור שיש שלושה מקומות בתורה שבהם באה המילה פְּבֹא בכתיב מלא (בר' יב, יד; דב' טז, ו; כד, יג). אף על פי כן שלוש מסירות מונות ב' מקומות בלבד:

מ"ק-ש, ש¹ בר' יב, יד: פְּבֹא – ב' מל' בתו' (=שניים מלאים בתורה)

מ"ק-ש דב' כד, יג: פְּבֹא – ב' מל' בתו' ויהי כבוא אברם (בר' יב, יד)

מ"ג-ד בר' יב, יד: כבוא ב' מל' באו' ויהי כבוא אברם (שם) כבוא השמש מועד צאתך ממצרים (דב' טז, ו) וחד וכבוא השמש השב תשיב לו את העבוט (דב' כד, יג).

בכא"צ הציע ברויאר פתרון פשוט: אכן יש שלושה פסוקים, אך שני הפסוקים בדברים נמנים בהערת המסורה כאחד, שהרי בשניהם בא הביטוי "פְּבֹא הַשֶּׁמֶשׁ". אישור מפתיע להסבר הזה נמצא לברויאר כשחשף את המסורה הגדולה של כ"י ל"ב: בבר' יב, יד נאמר שם: "כבוא ב' מל' באור" – אברם השמש". העובדה שלא צוין שם לאיזה פסוק מכוונת המילה "השמש" מחזקת את הסברה שהכוונה היא לשני הפסוקים כאחד.

יתרה מזו, המסורה של כ"י ל"ב נסמכת בחלקה הגדול על המסורה הבבלית לתורה, הרגילה לכלול במנייניה קבוצות של פסוקים.⁴⁰ כתב-היד ש, ש¹ הושפעו מן המסורה הבבלית ונטלו ממנה את הערת המסורה שנמסרה לבראשית.⁴¹

³⁹ להדגמת דרך התיאור הזאת הנה הערת המסורה הגדולה של הכתר ליהושע ד, יד: "וַיִּקְרָא ד' חסר – ויראו אותו כאשר יראו (יהו' ד, יד) וישמעו כל ישראל (מ"א ג, כח) ויראו מאד מאד (מל"ב י, ד) ויהי כאשר שמעו (נחמ' ו, טז). וכל שמואל דכותהון בר מן א' – וכל איש ישראל בראותם (שמ"א יז, כד)". המילה וַיִּקְרָאוּ באה 21 פעמים במקרא, ותשע מתוכן כתיבן חסר (וַיִּקְרָאוּ). במקום למנות את תשעת החסרים המסורה מחלקת את המקרא לשתי חוליות: החוליה הראשונה היא המקרא כולו פרט לספר שמואל, ובה ארבעה חסרים, והחוליה השנייה היא ספר שמואל שבו חמישה חסרים ומלא אחד. בחוליה זו המסורה מונה רק את המלא האחד.

בספר שלפנינו מציע ברויאר הסבר חדש, המדגים כיצד חל עירוב בין שני כללי מסורה הדומים זה לזה אך אינם שווים: הוא משער שהיה כלל מסורה שמסר "כבוא השמש ב' באורייתא (דב' טז, ו; כד, יג) וחד וכבא השמש (דב' כג, יב)". הכלל הזה התערבב לאחד המסרנים עם כלל מסורה אחר, שעסק בכתיב המילה וקבע "כבוא ג' מל' באורייתא – ויהי כבוא אברם (בר' יב, יד) כבוא השמש (דב' טז, ו) כבוא השמש (דב' כד, יג)". העובדה ששניים משלושת הפסוקים שבשתי ההערות זהים הביאה לעירוב בין שתי ההערות, ועירוב זה משתקף בהערות המסורה של ד. מעתה מציע ברויאר להסביר גם את הערות המסורה של ל¹, ש¹, ש¹ על יסוד אותה הסברה: "מסתבר שמסורה זו מועתקת מלשון מ"ג-ד".

ואולם דומה שכאן מפריז ברויאר על המידה והופך מוקדם ומאוחר בנסותו להסביר שקבוצה גדולה של מסרנים קדומים נכשלה בטעות קשה המצויה לפנינו רק בדפוס המאוחר. נראה לי שיש להותיר על כנו את ההסבר הפשוט למסורה של כתבי-היד הקדומים ל¹, ש¹, ש¹: שני פסוקי "כבוא השמש" נמנו אצלם כאחד. ההסבר החדש שהציע ברויאר יפה רק ל-ד, אלא שיש להכניס בו שינוי קל שעל פיו ניטיב להבין את טעות המסרן: שני הכללים שעמדו לפניו היו "כבוא ב' מל' בתורה"; "כבוא השמש ב' בתורה וחד וכבא השמש", והוא חשב בטעות שכלל אחד הם וניסה לאחדם. סוף דבר: כ"ח הסעיפים המובאים בספר עשויים לעניין את מי שכבר למד פרק או שניים בדרכי המסורה ורוצה להעמיק בחקר המסורה ושיטותיה. הפרקים האלה מדגימים כיצד אפשר להתמצא בסבך הערות המסורה הסותרות ולהסביר הערות קשות ותמוהות על יסוד השוואתן להערות אחרות בכתבי-יד אחרים.

המפתחות

בסוף הספר יש שני מפתחות חשובים. המפתח השני הוא מפתח על פי שורשים, כרגיל בספרי מסורה מודרניים. חידוש מיוחד יש במפתח הראשון, שהוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה: מטרתו לרשום רישום מלא של מראי המקומות לפסוקים הכלולים בהערות המסורה שבספר העוסקות בכתיב מלא וחסר ולא הובאו בגוף הספר. ב-12 העמודים של המפתח פורטו כ-500 הערות מסורה, והן רק חלק מכלל הערות המסורה שנדונו בספר, שהרי לעתים נמסר פירוט הפסוקים בגוף הספר ולא במפתח. אם נזכור שרוב הערות המסורה באות בשלושה או בארבעה כתבי-יד, וכמה מהן באות בכמה מקומות במסורה הגדולה ובמסורה הקטנה, נוכל לקבל תמונה כלשהי על היקפו הגדול של מפעל בירור הנוסח של ברויאר, שעשה הוא פרוס כשמלה לפני כל מעיין.

⁴⁰ עופר, המסורה הבבלית, עמ' 75-79.

⁴¹ אלא שמסרן ש הביא את הערת המסורה הזאת במסורה הקטנה לדב' כד, יג, ובזה יש אי-דיוק מסוים, שהרי משמע מדבריו שהפסוק שהמסורה הובאה אליו הוא אחד מן השניים, ומלבדו יש עוד פסוק אחד בלבד, כשלאמתו של דבר פסוק זה הוא רק אחד משני הפסוקים שנמנו כאחד.

רשימת הקיצורים

ארליך, חישובים הסתברותיים = עמוס ארליך, "חישובים הסתברותיים וכתוב בספרי נביאים", טקסטוס 13 (תשמ"ו), עמ' לג-מא.

ברויאר, ל" = מרדכי ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל"י, ניו יורק תשנ"ב.

ברויאר, מהדורה חדשה = מרדכי ברויאר, "מהדורה חדשה של מקראות גדולות", עמודים – ביטאון הקיבוץ הדתי, כרך מא, גיליון ב (559), מרחשוון תשנ"ג, עמ' 77-72.

ברויאר, ספקות = מרדכי ברויאר, "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח, ד (תשנ"ה), עמ' 296-283.

ברויאר, שלוש מהדורות = מרדכי ברויאר, "שלוש מהדורות מקרא", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 50-33.

"דעת מקרא" = תורה נביאים כתובים עם פירוש "דעת מקרא", ירושלים תש"ל-תשס"ג.

זר, מאורות נתן = רפאל זר, "מאורות נתן לר' יעקב ספיר", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 213-151.

יבין, ק' = ישראל יבין, "כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה, נמצא בבית-הכנסת הקראי בקאהיר (ק1)", עיוני מקרא ופרשנות ג (ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין), רמת-גן תשנ"ג, עמ' 194-169.

כא"צ = מרדכי ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז.

כהן, מבוא למהדורת הכתר = מנחם כהן, "מבוא למהדורת הכתר", מקראות גדולות הכתר – מהדורת יסוד חדשה, חלק א, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 100*-1*.

כהן, פרקי מבוא (מלכים) = מנחם כהן, "פרקי מבוא: על שיטתו של בן-אשר בסימון הגעיות ושיחזור החלקים החסרים בכתר", מקראות גדולות הכתר – מלכים א-ב ופרקי מבוא, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 26*-1*.

כתר ירושלים = כתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית, על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתב-יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר [פיקוח מדעי: יוסף עופר], ירושלים תש"ס.

מ"ג = מסורה גדולה; מ"ק = מסורה קטנה.

עופר, הגהת המקרא = יוסף עופר, "הגהת נוסח המקרא במהדורת 'כתר ירושלים'", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 206-181.

עופר, המסורה הבבלית = יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א.

עופר, מילים מורכבות = Yosef Ofer, "A Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words", *Textus* 21 (2002), pp. 209-233.

פנקובר, יעקב בן חיים = יצחק ש' פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ב.

פנקובר, עדות חדשה = יצחק ש' פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם-צובה: עדות חדשה, רמת-גן תשנ"ג.

שניצר, אותיות = שמואל שניצר, "אותיות גדולות וזעירות במקרא", בית מקרא, שנה כ"ז (תשמ"ב), עמ' 249-266.

כתבי-יד:

- א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך (מהד' צילום, ירושלים תשל"ו).
- ב = כ"י לונדון, המוזאון הבריטי, Or. 4445, רוב התורה.
- ב¹ = כ"י לונדון, המוזאון הבריטי, Or. 2375, תנ"ך.
- ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו.
- ל = כ"י סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a, תנ"ך (מהד' צילום, ירושלים תשל"א; מהד' צילום חדשה, D.N. Freedman [ed.], 1998 [*The Leningrad Codex - A Facsimile Edition*, Canada 1998]).
- ל¹ = כ"י ליהמן, הסופר והמסרן שמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 14), תורה.
- ק = כ"י הנביאים מקהיר, גוטהייל 34, דפוס צילום, ירושלים תשל"א.
- ק¹ = כ"י ליהמן, הסופר והמסרן שמואל בן יעקב (לשעבר: קהיר, גוטהייל 27), נביאים.
- ק² = כ"י קמברידג' Add. 1753, כתובים.
- ש = כ"י ירושלים Heb. 24⁰ 5702 (לשעבר: כתב-יד ששון 507). תורה. דפוס צילום, קופנהאגן 1982-1978.
- ש¹ = כ"י ששון 1053 (לשעבר), תנ"ך (ס' 8881).
- ש² = כ"י ששון 82 ("כתר שם טוב"), תנ"ך.